

Cukrovary na jižní Moravě z pohledu památkové péče

Karel SKLENÁŘ

ANOTACE: *Cukrovarnictví jako jeden z nejprogresivnějších oborů přelomu 19. a 20. století zanechalo v regionu jižní Moravy výraznou stopu, ať už v podobě industriálních staveb, nebo honosných sídel majitelů a správců cukrovarů. Článek se pokouší na pozadí vývoje cukrovarnictví popsat vztah památkové péče k tomuto dnes již skoro zaniklému segmentu potravinářského průmyslu.*

Cukrovarnictví bylo jedním ze základních odvětví určujících charakter industrializace v českých zemích. Význam si udrželo od svých počátků na přelomu 18. a 19. století až do druhé poloviny 20. století. Protekcionistická hospodářská politika napoleonské Francie, která znemožňovala na kontinent dovážet třtinový cukr z anglických zámořských kolonií, vyvolala také v urbanizující se střední Evropě potřebu nahradit tuto komoditu domácími surovinami.¹ Tradiční sladidla, například med, neumožňovala vzrůstající poptávku plně uspokojit, a tak také na Moravě došlo k četným pokusům, podporovaným zejména Moravskoslezskou zemědělskou společností,² vyrobit cukr z jiných plodin. Jako nejvýhodnější se nakonec ukázalo využití řepy burgundské, pěstované primárně pro krmné účely. Přes počáteční technologické obtíže nastala emancipace tohoto oboru, který se společně s řepářstvím výrazně podílel na přeměně tradiční zemědělské krajiny českých zemí v krajinu industriální.

Pěstování řepy částečně vedlo k nahrazení tradičního trojpolního systému systémem střídavým s hlubokou orbou spojenou se zaváděním moderních zemědělských strojů. Využití vedlejších produktů vznikajících při výrobě cukru dopomohlo k rozšíření chovu dobytka. Pro zvýšení efektivity se řepa jako první plodina začala pěstovat na velkokapacitních polích.³ Energeticky náročná výroba cukru a jeho další distribuce souvisela i s rozšířením komunikační sítě, zejména železnice a vodních cest. Širší využití parního stroje v cukrovarch mělo vliv na rozvoj strojírenství či na spotřebu uhlí, ale rozvíjel se například také chemický průmysl, jelikož řepu bylo třeba hnojit umělými hnojivy.

Dynamický vývoj cukrovarnictví neustal v podstatě po celé 19. století, poptávka po cukru narůstala zejména díky nestabilní situaci v Karibiku, a cukr se tak stal důležitou exportní komoditou habsburské monarchie. Výrazné geopolitické změny, zapříčiněné především 1. světovou válkou, způsobily ztrátu vnitřního trhu monarchie. Ochranná politika nástupnických států znemožnila nyní již československému

1

cukrovarnickému průmyslu působit na těchto tradičních trzích.⁴ Kapitálově silné cukrovary sdružené v kartelech se přeorientovaly díky modernizaci dálkové dopravy na trhy vzdálenější a díky vzrůstající domácí spotřebě a státní podpoře tuto krizi překonaly.⁵ Během 2. světové války, zejména v jejích závěrečných fázích při přechodu fronty přes Moravu, došlo k poškození mnoha cukrovarů. Řada dalších zanikla po roce 1948 v rámci racionalizace výroby cukru v centrálně plánovaném hospodářství. Nejvýraznější změny v cukrovarnickém průmyslu však přišly až po roce 1989. K zániku většiny cukrovarů vedla řada okolností. Velmi obecně

■ Poznámky

1 Účelem kontinentální blokády vyhlášené 21. listopadu 1806 Berlínským dekretem bylo hospodářsky oslabit moc Velké Británie. Hospodářské dopady blokády ve svém důsledku mimo jiné znamenaly rozvoj průmyslu ve Velké Británii, Francii a Rakousku.

Obr. 1. *Rájec nad Svitavou, cukrovar, reprodukce litografie Jacoba von Alta. SZ Jaroměřice nad Rokytnou, inv. č. JR 01080. Foto: Fotoarchiv NPÚ, ÚOP v Brně.*

2 Přesný název společnosti byl Moravskoslezská společnost pro zvelebení orby, přírodovědy a vlastivědy (k. k. Mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde). Vznikla v roce 1811 sloučením Moravské hospodářské společnosti (1770), Přírodovědné společnosti v Brně (1794) a Slezské hospodářské společnosti (1770).

3 František Dudek, *Vývoj cukrovarnického průmyslu v českých zemích do roku 1872*, Praha 1979, s. 20–21, 81.

4 František Dudek, *Monopolizace cukrovarnictví v českých zemích do roku 1938*, Praha 1985, s. 76–78.

5 Nejnověji popisují vývoj československého cukrovarnictví František Čapka – Ladislav Slezák, *Cukrovarnictví do roku 1938 a Agrární strana (se zřetelem na Moravu)*, Brno 2011, s. 107–159.

Obr. 2. Židlochovice, celkový pohled na městečko s cukrovarem v levém horním rohu. Foto: Fotoarchiv NPÚ, ÚOP v Brně.

lze za hlavní příčiny zániku považovat liberalizaci trhu bez jakékoliv státní dotační politiky a po roce 2000 naopak silnou regulaci výroby cukru způsobenou přípravou ČR ke vstupu do Evropské unie.⁶ V současné době je v České republice v provozu sedm cukrovarů, z toho jeden v Hrušovanech nad Jevišovkou v Jihomoravském kraji.⁷

Cílem tohoto článku ovšem není, jak by se mohlo z úvodních odstavců zdát, podrobná studie vývoje cukrovarnictví v českých zemích, potažmo na Moravě, nýbrž analýza architektonického dědictví z pohledu současné památkové péče. Jak bylo již naznačeno, cukrovarnictví bylo považováno za prosperující obor. Majitelé cukrovarů nakumulovali značný kapitál, což se projevilo především v jejich reprezentativních sídlech, která lze obecně vnímat z hlediska architektonického jako exkluzivní v jakémkoliv ze sledovaných období.⁸ Vlastní výrobní areály, ze současného pohledu obvykle architektonicky hodnotné, hrají velmi často významnou roli v urbanismu dané lokality. Většina cukrovarů byla situována do menších aglomerací s dobrou návazností na okolní, převážně kulturní zemědělskou krajinu, v níž jsou často dodnes dominantami, ať už v pozitivním, nebo v negativním smyslu. A právě památková péče by měla nejen pomoci se zhodnocením stavebního fondu a typologie průmyslových staveb, popřípadě s dokumentací zanikajících objektů, ale také by měla být schopná identifikovat původní technické zařízení a jeho návaznost na celý proces výroby.⁹

Počátky cukrovarnictví na jižní Moravě

Jižní Morava¹⁰ byla jedním z historických center cukrovarnického průmyslu v českých zemích. Důvodů, proč se právě v této oblasti zakládaly cukrovary, které využívaly ve své době moderní technologie, bylo několik. Důležitou roli, alespoň v počátcích, sehrály vhodné klimatické a půdní poměry oblasti Dyjsko-svrateckého úvalu, které zaručovaly vždy slušnou úrodu řepy. Dále to byla přístupnost kvalitního paliva, dováženého nejčastěji z Rosicko-oslavanského uhelného revíru a později z lignitových dolů nacházejících se severně od Hodonína. Samozřejmě nemůže být opomenuto zemské hlavní město Brno, jedno z center industrializace ve střední Evropě.¹¹

Železniční napojení Brna na Vídeň a na uhelné oblasti nejen zajišťovalo okolním cukrovarům dostatek paliva, ale také umožňovalo distribuovat výsledné produkty do nejdůležitějších aglomerací. Brno, ve své době známé jako „mo-

ravský Manchester“, bylo proslavené především textilními podniky.¹² Jejich úspěch spočíval zejména v pionýrském využití parní síly. Výroba parních strojů byla záležitostí dílen původně přidružených k textilkám. Tyto dílny se postupně etablovaly v samostatné podniky, které brzy rozšířily své portfolio do jiných oblastí, a právě cukrovarnictví se stalo jedním z prvních oborů, kam zaměřily svůj zájem. Proslulost získala zejména strojírna Wannick, která v roce 1967 zahájila ve spolupráci s Židlochovickým cukrovarem sériovou výrobu difúzerů, řezaček a nožů.¹³ Proto jihomoravské cukrovary od druhé poloviny 19. století až do 30. let 20. století patřily mezi technologickou špičku, jelikož byly jako jedny z prvních vybaveny moderním strojovým parkem.¹⁴ Přestože význam jižní Moravy jako centra cukrovarnického průmyslu postupně upadal, je nutné zhodnotit těch několik málo stále stojících areálů.

Počátky cukrovarnictví na jižní Moravě můžeme klást do let 1836–1838, kdy se především v okolí Brna objevovaly první cukrovary. Byly založeny například v Martinicích u Klobouk u Brna, ve Veverské Bítýšce, v Tišnově-Předklášteří, v Bzenci-Vracově, v Rájci nad Svitavou a v Židlochovicích. Zatímco podniky v prvních čtyřech jmenovaných lokalitách zanikly v 70. letech 19. století a z jejich stavební podstaty se do současnosti nezachovalo nic, osud dalších dvou byl mnohem zajímavější.

U zrodu cukrovaru v Rájci nad Svitavou stáli dva významní podnikatelé své doby – majitel rájeckého panství hrabě Hugo Karl Salm-Reifferscheidt a chemik Karl von Reichenbach, mimo jiné ředitel blanenských železáren. Podařilo se jim vybudovat technicky velmi dobře vybavenou továrnu, ve které Reichenbach experimentoval s novými postupy, když se pokoušel nahradit

klasické lisování řepných řízků novou technikou macerační technologie za použití speciálního vyslazovacího přístroje (edukátoru).¹⁵ Na základě studia dobových vyobrazení¹⁶ a archivních mapových děl je patrné, že se jednalo o atypickou čtyřkřídlou dvoupodlažní stavbu

■ Poznámky

6 Více v Lucie Polívková, *Reforma cukerného pořádku v kontextu reformy Společné zemědělské politiky ES/EU – motivy a implementační efekty* (diplomová práce), Katedra mezinárodních vztahů a evropských studií, Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita v Brně, Brno 2008, s. 30–40.

7 Statistika komodity cukrovka-cukr v České republice, *Listy cukrovarnické a řepařské*, <http://www.cukr-listy.cz/lc-statistika.html>, vyhledáno 1. 12. 2015.

8 Podrobněji v Zuzana Jacková, *Architektonická a památková hodnota vliv továrnickov aplikovaná na sídla zakladatelů cukrovarů na Moravě a ve Slezsku*, Brno 2010.

9 Miloš Matěj, *Péče o technické a industriální památky*, *Zprávy památkové péče* LXVIII, 2008, s. 415–419.

10 Myšlen Jihomoravský kraj – současný vyšší územně samosprávný celek České republiky vymezený okresy Blansko, Brno-venkov, Brno-město, Břeclav, Hodonín, Vyškov a Znojmo.

11 Dudek (pozn. 3), s. 71.

12 Nejnověji Michaela Ryšková – Petra Mertová, *Kulturní dědictví brněnského vlnařského průmyslu*, Ostrava 2014.

13 Bohuslav Nováček – František Michele, *První Brněnská strojírna. I. Vývoj První brněnské strojírny 1814–1993*, Brno 1999, s. 89–91.

14 Bohumír Smutný, *Brněnský podnikatelé a jejich podniky 1764–1948*, Brno 2012, s. 13.

15 Dudek (pozn. 3), s. 54–55.

16 Litografie z alba *Blansko und dessem Umgebungen in Mähren nach der Natur gemalt und lithografirt von Jacob Alt*, Wien 1855.

3

Obr. 3. Židlochovice, komínové těleso je spolu s filtrační věží posledním stojícím pozůstatkem cukrovaru. Foto: Karel Sklenář, 2015.

Obr. 4. Židlochovice, typologicky ojedinělá klasicistní tzv. Robertova vila z 30. let 19. století, hlavní průčelí. Foto: Karel Sklenář, 2014.

4

elektrifikován a v roce 1871 zde byla zavedena jako první ve střední Evropě zemědělská úzkokolejná dráha spojující továrnu s okolními zemědělskými dvory za účelem závozu řepy. V roce 1923 přešel cukrovar do rukou Akciové společnosti pro průmysl cukrovarnický – tzv. Stoupalova koncernu, jedné z nejsilnějších cukrovarnických společností v Československu, která působila především na Moravě. Ta jej s jistými obtížemi vyvolanými válečnými událostmi držela až do znárodnění v roce 1948. Ani ve druhé polovině 20. století cukrovar nepřestal fungovat a areál byl nadále rozšiřován. V roce 1970 byla provedena poslední rekonstrukce závodu a v roce 1987 došlo k výměně strojního zařízení. Provoz byl v roce 1990 z důvodu racionalizace produkce cukru v rámci podniku Jihomoravské cukrovary ukončen a výroba byla přesunuta do nově zrekonstruovaného cukrovaru v Hodoníně.¹⁸

Rozsáhlý areál, který organicky doplňuje prostor židlochovického zámku a parku na levém břehu řeky Svratky při jižním okraji aglomerace, zůstal nevyužitý a nový majitel, město Židlochovice, se rozhodl na základě urbanistické studie vypracované ateliérem Era přistoupit k jeho postupné demolicí. Bylo tak rozhodnuto o zániku industriální architektury budované od roku 1836, která svým významem přesahuje hranice českých zemí. Zarážející bylo i stanovisko tehdejšího Památkového ústavu v Brně z roku 1998, který demolicí považoval za žádoucí s argumentem, že dojde k uvolnění rušivých prvků při pohledu na sousední zámecký areál. Poté co byl areál z velké části zlikvidován, došlo alespoň k částečné záchraně stojících historických konstrukcí, která však nebyla iniciována z řad odborné veřejnosti nebo památkové péče, nýbrž překvapivě z popudu města, které v roce 2005 na ministerstvo kultury podalo žádost o prohlášení objektu filtrační věže za kulturní památku. V roce 2007 ministerstvo rozhodlo ve správním řízení k této kauze

pozitivně a prohlásilo filtrační věž a komínové těleso (z iniciativy NPÚ, ÚOP v Brně) bývalého cukrovaru za kulturní památku. Ve svém rozhodnutí vyzdvihlo především estetické a řemeslné hodnoty industriálního stavitelství 19. století a pohledové uplatnění dochovaných historických konstrukcí.¹⁹

Vývoj celé kauzy částečně odpovídá změně ve vnímání památkových hodnot, což je dáno jistou mírou subjektivitou oborů. Zatímco ještě v 90. letech minulého století byl cukrovar vnímán jako znehodnocující prvek, o deset let později požadavkům památkové péče vyhovoval, byť pouze spíše z estetického hlediska, a naopak vhodně doplňoval sousední zámecký park. Je poněkud zářezující, že nebyla více akcentována historická hodnota cukrovaru, spjatého, jak již bylo dříve řečeno, s řadou inovativních postupů.

Jak vypadá celý areál dnes? Co se týče využití památkově chráněných dominant, ty přes jisté pokusy o konverzi filtrační věže na obytné a pracovní prostory chátrají, ačkoliv to tak na první pohled nevypadá. Za pohledově zachovalým pláštěm se skrývá nevyužitý prostor se vzrostlou náletovou zelení. Část bezprostřed-

Cukrovar v Židlochovicích

Patrně ve všech ohledech nejvýznamnější jihomoravský cukrovar založil na židlochovickém panství arcivévody Karla Ferdinanda Habsburského Florentin Robert, původem francouzský podnikatel z regionu Isère. Historie areálu je spojená s touto rodinou až do roku 1918, kdy panství přešlo do rukou nově vzniklého československého státu a pachtovní smlouva byla vypovězena. Tři generace rodiny Robertů se zasloužily o řadu inovací v technologických postupech výroby cukru, zejména o všeobecně užívanou tzv. Robertovu difuzi.¹⁷ Nový extrakční proces značně zefektivnil výrobu cukru a brzy byl využíván i ostatními cukrovary. Během této éry byl v rámci zvyšování kapacity výroby celý areál několikrát přestavěn a modernizován. V rámci tohoto procesu byla pro cukrovar postavena vlastní plynárna a lihovar, areál byl

■ Poznámky

17 Jedná se o proces, pomocí kterého se ze šťávy z řízku získává cukr poraněním buněčné struktury. Julius Robert v roce 1864 sestrojil a úspěšně zavedl do výroby první funkční difuzér, což je v podstatě tlaková nádoba, do které se tlakem přivádí horká voda, jež startuje difuzní proces.

18 Historii cukrovaru podrobně popsal Stanislav Rubáš, Cukrovar v Židlochovicích, *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity. Řada společenských věd* XXVII, 2013, s. 24–38.

19 Celá kauza je dokumentována v spisovém archivu NPÚ, ÚOP v Brně ve složce vedené k památce r. č. 102 855 objekt filtrační věže a komín bývalého cukrovaru, památka byla prohlášena rozhodnutím MK ČR č. j. 2442/2005 ze dne 31. 1. 2008.

5

Obr. 5. Hrušovany u Brna, rafinerie postavená v roce 1916 snad podle plánu Adolfa Loose. Foto: Karel Sklenář, 2014.

Obr. 6. Hrušovany u Brna, stav bývalé rafinerie po osvo-bození Rudou armádou v roce 1945. SZ Lysice, inv. č. LS 19988. Foto: Fotoarchiv NPÚ, ÚOP v Brně.

6

ně navazující na chráněné objekty slouží komerčním účelům. Jedná se o imitaci historické industriální architektury, doplněnou skupinou řadových domků ve vzdálenějších částech areálu. Na závěr si můžeme pouze položit otázku, zda by konverze starého cukrovaru nebyla ve všech ohledech vhodnější variantou, výhodnou pro všechny zainteresované.²⁰

Cukrovary a památková péče

Nyní se vraťme k zakládání nových cukrovarů, které pokračovalo ve druhé polovině 19. století a trvalo až do 30. let 20. století. V tomto období bylo na území Jihomoravského kraje založeno okolo 25 cukrovarů.²¹ Velká část z nich zanikla z různých důvodů již po několika letech, respektive desetiletích, ovšem jejich architektonické pozůstatky lze částečně dohledat až do současnosti. Za příklad by mohl posloužit osud cukrovarů nacházejících se na území dnešního Brna. Ačkoliv se ani jeden ze tří výrobních areálů do současnosti nedochoval, jejich stopy se odrážejí i v památkově chráněných objektech. Nejstarší brněnský cukrovar zřídil obchodník Johann Putterlík na tehdejší předměstí Křenová v bloku mezi ulicemi Cyrilská a Štěpánská na přelomu let 1846 a 1847. Putterlík se zpočátku potýkal se získáním vyšší formy továrního oprávnění, až byl nakonec v roce 1856 nucen svůj podnik předat svým věřitelům v čele s Theodorem Bauerem, který založil akciovou společnost s majetkovým podílem ve více cukrovarech. Po Bauerově úmrtí se společnost dostala do konkurzu a výroba v cukrovaru byla ukončena.²² Uvolněné prostory byly poté využí-

vány pro školská zařízení, což platí až do současnosti, kdy zde v památkově chráněném objektu sídlí gymnázium. Z původního cukrovaru se dochoval pouze ve dvoře umístěný portál ze staré hlavní budovy, jehož autorem byl sochař Josef Břeněk.²³

S osobou Theodora Bauera souvisí také rozvoj cukrovaru v Králově Poli. Ten byl v roce 1850 založen Methodem Ellingerem. Již v roce 1853 však továrna stála před krachem, Bauer do ní kapitálově vstoupil a postupem času cukrovar převzal.²⁴ Následující generace rodiny Bauerů ovšem provoz ukončila a celý areál prodala v roce 1889 Filipu Porgesovi a Augustu Ledererovi, kteří cukrovar přestavěli a postupně značně rozšířili pro svůj stavební závod, v současné době známý jako Královopolská strojárna. Ze stavební podstaty bývalého cukrovaru lze v současnosti identifikovat pouze objekty nacházející se v severozápadní části areálu při ulici Křížkova. Na plánu z roku 1895 jsou zakresleny budovy bývalého cukrovaru jako kotelná, montovna, sklad a kovárna.²⁵ V současnosti jsou přestavěny pro administrativní účely.

Cukrovar na Starém Brně založil v roce 1851 člen druhé významné rodiny Bauerů, jež podnikala v Brně, Moritz Bauer. Tento syn židovského nájemce palírny z Rosic koupil v roce 1849 od Lorenze Kutschery zemědělskou usedlost využívanou pro výrobu octa v lokalitě „Fischer Felder“ a od roku 1851, poté co získal oprávnění na výrobu cukru, ji přebudoval a rozšířil na cukrovar. Provoz cukrovaru, v roce 1878 dále přebudovaného na rafinerii,²⁶ byl ukončen v roce 1906, poté co objekt vyhořel, a nebyl již obnoven. V roce 1922 vnuk zakladatele Viktor Bauer požádal o vymazání firmy z obchodního rejstříku a z obav před pozemkovou reformou v roce 1923 prodal pozemky městu Brnu, které zde v roce 1928 v rámci Výstavy soudobé kultury vybudovalo dodnes funkční a z hlediska moderní architektury hodnotný areál výstaviště. Z provozních budov cukrovaru se nic nedo-

chovalo – po roce 1954 byly zbořeny. Za jisté architektonické dědictví lze do určité míry považovat památkově chráněný objekt klasicistního zámku, původní obytné části bývalého dvora, později využívaný právě rodinou Bauerů. Do povědomí odborné veřejnosti se dostala především úprava interiéru provedená Adolfem Loosem v roce 1924.²⁷

Právě honosná sídla majitelů nebo správců cukrovarů jsou velmi často to jediné, co bylo posvěceno oficiální památkovou péčí a dočkalo se zapsání do Ústředního seznamu kulturních památek – s čestnou výjimkou výše uvedeného cukrovaru v Židlochovicích, kde se mimo jiné nachází tzv. Robertova vila postavená v letech 1836–1838,²⁸ v této oblasti typologicky oje-

■ Poznámky

20 Situaci výstižně popsal Miloš Matěj, Chceme, nebo nechceme technické a průmyslové památky?, *Zprávy památkové péče* LXXIII, 2013, s. 182.

21 Dudek (pozn. 3), s. 197–202, uvádí 24 cukrovarů založených od roku 1850 do roku 1938; Čapka (pozn. 5), s. 70–73, uvádí 27 cukrovarů založených od roku 1842 do roku 1910.

22 Více o zakladateli cukrovaru Smutný (pozn. 12), s. 336–337.

23 Pavla Cenková, *Vkusné & solidní. Měšťanské sochařství v Brně 1800–1880*, Brno 2013, s. 91.

24 Srov. Jan Janák, Počátky podnikatelské aktivity české buržoazie na Moravě (na příkladu cukrovarnictví), *Časopis Matice Moravské* XCVII, 1978, s. 302.

25 MZA Brno, fond H 1010 Brno – Královopolská továrna na stroje a vagóny, a. s., Brno, sign. 2768.

26 Cukrovary rozlišujeme jako surovarny, ve kterých se z řepy zpracovával surový cukr, a rafinerie, kde se surový cukr čistil a zpracovával do konečné podoby. Větší provozy byly většinou smíšené (rafinerie i surovarna).

27 Jan Sedláček et al., *Slavné brněnské vily*, Praha 2006, s. 48–49.

28 Spisovna NPÚ, ÚOP v Brně, Židlochovice, Robertova vila, spis č. j. 6778/87 ÚPP-4711/87.

7

8

nělá klasicistní stavba zasazená do parku mezi cukrovarem a dnes již zrušeným nádražím. Památkově chráněná je též vila majitele cukrovaru v sousedních Hrušovanech u Brna Viktora Bauera, již zmíněného v souvislosti s cukrovarem na Starém Brně. Autorem této stavby, datované mezi roky 1914 a 1918, jedné z prvních realizací postavených v duchu moderní puristické architektury, byl rovněž Adolf Loos, rodinný přítel Bauerových, kterému je také připisováno autorství rekonstrukce monumentální, pohledově se v širokém okolí uplatňující tovární budovy nedalekého cukrovaru z let 1916–1917. Vlastní vila, obklopená parkem a situovaná jižně na dohled od hlavní tovární budovy, je považována za první objekt s rovnou střechou na našem území.²⁹ Ačkoliv poslední řepná kampaň v cukrovaru proběhla už v roce 1928, objekt prokázal svou životnost a je rozličnými provozů využíván do dnešních let, což bohužel u většiny zrušených cukrovarnických provozů neplatí.

Například z cukrovaru ve Slavkově u Brna, vybudovaného v roce 1872, zůstala po ukončení výroby v roce 1989 zachována pouze část budov s dominantním komínovým tělesem, na rozdíl od tzv. Redlichovy červené vily, chráněné od roku 1995 a situované přes silnici východně od areálu. Objekt z roku 1884, postavený podle projektu Augusta Prokopa ve stylu eklektického historismu, je dnes využíván jako exkluzivní ubytovací zařízení.³⁰

Podobný historický vývoj lze spatřovat v Hrušovanech nad Jevišovkou. Zatímco neobarokní tzv. Emin zámek, postavený v roce 1882 na základě projektu vídeňského architekta Julia Clarmanna stavebníkem Eduardem Khuen-Belassim, tehdejší majitelem hrušovanského panství, slouží nyní jako centrum sociálních služeb,³¹ osud nedalekého cukrovaru, hlavního zdroje příjmů tehdejšího panství, se v současnosti zdá být nejistý. První řepná kampaň tohoto cukrovaru proběhla v roce 1851. Svou

současnou podobu získal během rozsáhlé modernizace ve 20. letech 20. století (datace na štítech budov). Po znárodnění v roce 1948 provoz ukončen nebyl, naopak byl průběžně modernizován na úkor jiných cukrovarů. V roce 1966 se rozhodlo o výstavbě nového velkokapacitního cukrovaru. Ten začal fungovat v roce 1970 a cukr se zde rafinuje i dnes. Areál starého cukrovaru byl nejprve využíván jako zázemí pro cukrovar nový, ale po roce 1993 po prodeji cukrovaru a jeho následné restrukturalizaci došlo k prodeji a postupné sanaci areálu, včetně demolice historických výrobních objektů. Tento stav přetrvává do současnosti, kdy stojí již jen dvojhalí skladu, torzo vrátnice a administrativní budovy a utilitární stavba, snad kombinující funkci garáže a elektrické rozvodny, postavená v atypickém kubizujícím stylu. Zatím se nepodařilo dohledat relevantní plánovou dokumentaci, která by kodifikovala hodnotu a původní funkci staveb, nicméně je nutné celý areál podrobit dalšímu výzkumu.

Likvidace cukrovarů v 21. století

Potřeba kvalitní dokumentace zanikajícího industriálního dědictví právě u areálů bývalých cukrovarů se v současné době zdá být velmi aktuální. V regionu jižní Moravy se jedná především o oblast brněnské aglomerace a jejího širšího okolí, kde intenzivně vzrůstá poptávka po bydlení v dosahu metropole. V posledních letech tak byly zcela zlikvidovány cukrovary v Sokolnicích, ve Vyškově nebo ve výše uvedeném Slavkově u Brna.

Cukrovar v Sokolnicích byl založen v roce 1840 majitelem panství (velkostatkem) Františkem Xavrem z Dietrichsteina, po jehož smrti přešel do rukou jeho zetě Vladimíra Mitrovského. Rodina Mitrovských cukrovar sama spravovala až do roku 1896, kdy jej na dvacet let pronajala firmě Drnowitzer Zuckerfabrik Offerman et comp.³² Od řepné kampaně v letech 1916–1917 byl cukrovar

Obr. 7. Slavkov u Brna, vila Hermana Redlicha z roku 1884 od Augusta Prokopa situovaná naproti cukrovaru u silnice směrem na Kyjov. Foto: Karel Sklenář, 2015.

Obr. 8. Slavkov u Brna, současná podoba bývalého cukrovaru. Foto: Karel Sklenář, 2015.

v nájmu akciové společnosti Rolnický cukrovar v Sokolnicích. V roce 1926 se hrabě Vladimír Josef Mitrovský v obavách před pozemkovou reformou rozhodl cukrovar nájemci prodat. V roce 1935 se stal součástí již zmíněné Akciové společnosti pro průmysl cukrovarnický v Hodoníně. Ta jej vlastnila až do konfiskace v roce 1943. Během osvobozovacích bojů byl 24. dubna 1945 ustupující německou armádou areál zničen a zcela vyhořel. Zůstalo zachováno v podstatě jen obvodové zdívo hlavní budovy cukrovaru z roku 1856, skladiště cukru, řepné splavy z roku 1926 a 1,5 km dlouhá vlečka z roku 1916. Vila technického ředitele a administrativní budova včetně archivu s plánovou dokumentací podlely úplně požáru. Po válce v letech 1945–1949 byl cukrovar zcela obnoven a vybaven novým strojním zařízením. Jeho provoz byl ukončen v roce 1993, kdy bylo strojní zařízení rozprodáno a pozemky včetně budov přešly do soukromých rukou nástupnických firem. Od té doby areál chátral, až se na přelomu tisíciletí rozhodlo o jeho úplné likvidaci a následné výstavbě rodinných domků. Ta

■ Poznámky

29 Jan Sedlák (ed.), *Slavné vily Jihomoravského kraje*, Praha 2007, s. 56–59.

30 Pavel Zatloukal, *Příběhy z dlouhého století: Architektura let 1750–1918 na Moravě a ve Slezsku*, Olomouc 2002, s. 354.

31 Ibidem, s. 444–445.

32 Smutný (pozn. 14), s. 300.

9

10

proběhla v letech 2007–2012.³³ V současné době je areál bývalého cukrovaru zastavěn jen z menší části. Většinu jeho plochy pokrývá rumišť.³⁴

Absence odborné dokumentace likvidovaného areálu v tomto případě obzvláště mrzí, protože cukrovar se nachází, respektive nacházel na území krajinné památkové zóny Bojiště bitvy u Slavkova, a tudíž by k němu mělo být vydáno závazné stanovisko dle § 14 zákona č. 20/1987 Sb. na základě odborného vyjádření NPÚ. Bohužel k řádnému postupu nedošlo, takže celý areál byl zbořen bez vědomí památkářů.

Takový osud naštěstí nepotkal všechny cukrovary. Za částečně úspěšnou konverzi industriálního areálu lze považovat využití cukrovaru v Břeclavi. Rozsáhlý areál, který tvoří jednu z nejvýznamnějších urbanistických komponent zástavby města a který se nachází severně od centra na ploše mezi řekou Dyjí a ulicí Národních hrdinů, se do současnosti v podstatě kompletně dochoval v podobě, v jaké byl ve 30. letech 20. století dokončen. Cukrovar, založený v roce 1863 rodinou Kuffnerů, prošel podobným vývojem, jaký již byl popisován u jiných cukrovarů. V majetku rodiny Kuffnerů zůstal do roku 1924, kdy se stal součástí Akciové společnosti pro průmysl cukrovarnický. Ta jej držela do roku 1939, kdy přešel do německých rukou. Během osvobození v roce 1945 byl silně poškozen a hned v následujícím roce obnoven. Po zestátnění v roce 1948 fungoval pod hlavičkou různých státních podniků až do roku 1992, kdy byl jeho provoz ukončen.³⁵

Monumentálnímu a rozsáhlému stavebnímu komplexu pohledově dominuje pětipodlažní srostlice výrobních hal cukrovaru s dominantou filtrační věže a komínového tělesa, postavená v roce 1894 při obnově požáru. Areál byl v letech 1923–1925 doplněn o tři velkokapacitní skladovací prostory. Jednalo se o halové objekty se železobetonovou nosnou konstrukcí a s pláštěm

z režných vápenopískových cihel, zastřešené obloukovými střechami. Velká kapacita skladovacích prostor byla dána strategickým umístěním města jako významného železničního uzlu. S ním byl cukrovar spojen od roku 1870 železniční vlečkou překonávající řeku Dyji přes ocelový nýtovaný most z roku 1898.

Po roce 1989 lze další vývoj břeclavského areálu včetně zásahů památkové péče srovnávat s osudem cukrovaru v Židlochovicích. Hlavní výrobní objekt koupila v roce 1993 firma Racio, která jej v letech 1993–2014 rekonstruovala. Nákladná a dlouhodobá adaptace objektu si pohledově zachovala charakter industriální architektury z přelomu 19. a 20. století. Ostatní části areálu zatím zůstávají v původním stavu, ačkoliv jejich majitel, město Břeclav, se prostor pokoušel revitalizovat a rozšířit tak širší centrum. Veškeré snahy však dosud vyšly naprázdno. Vše vyvrcholilo v roce 2007, kdy se město pokusilo pozemky ve výběrovém řízení prodat. Řízení však bylo z procesních důvodů zastaveno. Obdobně dopadl i pokus nového vedení radnice v roce 2010. Od té doby je areál, vedený jako brownfield, přes dílčí úpravy konzervován a využíván pouze pro ojedinělé kulturní a sportovní akce.³⁶

Zajímavý vývoj měly pokusy zapsat areál na seznam kulturních památek. Nejprve v roce 2008 podal Městský úřad Břeclav na MK ČR návrh na prohlášení mostní konstrukce bývalé železniční vlečky za kulturní památku. V podnětu se poukazovalo především na jedinečnost konstrukce (poslední svého druhu na Moravě). Proti návrhu se ovšem postavilo Povodí Moravy s odůvodněním, že nebyl splněn normový požadavek na protipovodňová opatření. K nesouhlasu se kupodivu připojil i iniciátor podnětu a vlastník mostu město Břeclav, který jej zdůvodňoval právě probíhajícím pokusem revitalizovat areál. Tento argument ovšem ministerstvo shledalo jako vágní, protože neporozumělo spo-

Obr. 9. Hrušovany na Jevišovkou, objekt výměňkové stanice starého cukrovaru postavený v moderním stylu s kubizujícími prvky. Foto: Karel Sklenář, 2015.

Obr. 10. Bzenec, provozní budova bývalého cukrovaru, současný stav. Foto: Karel Sklenář, 2015.

jitosti památkové ochrany mostu a stavebních úprav cukrovaru, a v roce 2010 i přes pokus o rozklad a napadení rozhodnutí prohlásilo most za kulturní památku.³⁷

Ne zcela konzistentně postupovalo MK ČR v roce 2014, kdy obdrželo podnět na prohlášení areálu bývalého cukrovaru za kulturní památku. Ministerstvo požádalo územní odborné pracoviště v Brně o zhodnocení podnětu a případné vypracování návrhu. NPÚ doporučil, aby byla za kulturní památku prohlášena pouze část areálu, přičemž vyzdvihoval především urbanistickou hodnotu areálu a přes dílčí adaptace autenticitu stavebních konstrukcí.³⁸ V tomto případě bohužel dodnes MK ČR nezahájilo řízení.

■ Poznámky

33 Jediná dostupná fotodokumentace mapující likvidaci cukrovaru se nachází na stránkách pověřené demoliční firmy v sekci reference: Demont servis, *Cukrovar Sokolnice*, <http://www.demontservis.cz/cukrovar-sokolnice>, vyhledáno 22. 8. 2016.

34 Více k historii cukrovaru naleznete ve spisu Otto Fojtla: Otto Fojtl, *Historie cukrovaru Sokolnice*, http://www.sokolnice.cz/resources/upload/data/670_Historie%20cukrovaru%20Sokolnice.pdf, vyhledáno 22. 8. 2016.

35 Kateřina Smutná, *Cukrovarnictví v Břeclavi*, in: *Město Břeclav*, Brno 2001, s. 191–194.

36 Karolína Janíčková, *Břeclavská Brownfields: Historie, současnost, perspektivy* (bakalářská práce), Katedra regionální ekonomie a správy, Ekonomicko-správní fakulta Masarykovy univerzity, Brno 2015, s. 27–34.

37 Viz rozhodnutí MK 28851/2015 OLP ze dne 25. 11. 2010.

38 Viz Dopis NPÚ 371/87908/2014 ze dne 5. 11. 2015.

11

Obr. 11. Břeclav, areál Kuffnerova cukrovaru, současný stav. Foto: Karel Sklenář, 2015.

12

Obr. 12. Moravský Krumlov, historický snímek dnes již neexistujícího cukrovaru. SZ Lysice, inv. č. LS 13030. Foto: Fotoarchiv NPÚ, ÚOP v Brně.

Závěr

Po tomto krátkém a zdaleka ne vyčerpávajícím exkurzu po cukrovarech na jižní Moravě můžeme pouze konstatovat, že tento v posledních letech intenzivně zanikající segment industriálního architektonického dědictví není po stránce stavebněhistorické dostatečně zachycený. Odborná literatura věnující se tomuto tématu nahlíží na cukrovarnictví spíše jako na hospodářský fenomén přelomu 19. a 20. století. Ani pohled z hlediska památkové péče není příliš lichotivý. Je patrné, že dlouhodobě chybí systematický výzkum, protože veškeré pokusy o prohlášení cukrovarnických areálů za kulturní památku probíhaly ad hoc v okamžiku, kdy hrozila jejich bezprostřední likvidace a zánik. A možná právě proto není v rámci Jihomoravského kraje chráněn ani jeden cukrovar jako celek. Vedle technických staveb jako filtrační věž a komín v Židlochovicích nebo mostní konstrukce v Břeclavi jsou v rámci jihomoravského kraje chráněny pouze vily cukrovarníků. Exkluzivnost těchto architektur jen potvrzuje zařazení magnátů podnikajících v cukrovarnickém průmyslu mezi elity dobové společnosti; s tím souvisí jejich čilé kontakty s uměleckými kruhy, což například dokládá plodná spolupráce mezi Viktorem Bauerem a Adolfem Loosem nebo podpora umělců ze strany hrušovanských Khuen-Belasiů.³⁹ To je ale jiná, přestože také zajímavá kapitola, a právě tomuto typu architektury v současnosti akutní zánik nehrozí.

Současný stav je ještě tristnější, pokud na tyto cukrovary nahlížíme jako na technické, respektive průmyslové památky, tedy pokud je posuzujeme jako výrobní komplexy se specifickým technologickým tokem skládajícím se z jednotlivých technologických vazeb. V takovém případě je nutné sledovat výrobu výsled-

ného produktu od samého počátku, kdy se v rámci řepné kampaně řepa zaveze do cukrovaru, respektive surovarny, kde se vyplaví, vypere a nařeže na řízky, ze kterých se pomocí procesu difuze, saturace, vyvařování, filtrace a zahušťování vyrobí surový cukr. Ten se poté v rafinerii vyčistí na tzv. krystal, který se dále zpracovává na homole, kostky nebo krystalový cukr vyráběný z tzv. sirobu.⁴⁰ Jak bylo již naznačeno, v rámci Jihomoravského kraje fungovaly jak samostatné surovarny či rafinerie, tak cukrovary zabývající se komplexní výrobou, tzv. smíšené podniky. Sledování výrobního procesu je o to složitější, že se v rámci regionu nedochoval žádný výrobní areál s alespoň částečně dochovaným strojním zařízením s výjimkou nově vybudovaného cukrovaru v Hrušovanech nad Jevišovkou.

Většina jihomoravských cukrovarů totiž svůj provoz ukončila již v první polovině 20. století. Tyto areály byly potom většinou využívány pro jinou výrobu, takže specifické výrobní objekty jako např. varny nebo filtrační věže byly adaptovány či zbourány a jejich identifikace je obtížná. Například v cukrovaru ve Šlapanicích u Brna byla výroba cukru ukončena v roce 1932 a areál byl využíván pro výrobu lepenky a dehtu; z původních objektů cukrovaru tak lze dnes identifikovat pouze komín, značně přestavěnou kotelnu a váhu. Z těch několika málo cukrovarů, které ukončily výrobu až v druhé polovině 20. století, respektive na přelomu 20. a 21. století, a které lze posuzovat v celku, stojí dnes v podstatě jen cukrovar v Břeclavi. Ostatní areály se dochovaly pouze fragmentárně, ať už je to surovarna v Kelčanech, zrušená v roce 1967, z níž do dneška zůstala zachovaná pouze varna, některé sklady a pomocné výrobní a administrativní budovy,⁴¹ monumentální výrobní budova v Bzenci nebo starý cukrovar v Hrušovanech nad Jevišovkou zrušený v roce 1969.

Jejich podrobná dokumentace se zdá být jedinou šancí, jak v paměti uchovat z krajiny a vlastně také ze všeobecného povědomí mizející fenomén cukrovarů. Proto se připravuje

mapa s odborným obsahem, která se jeví jako nejvhodnější prostředek pro analýzu a komplexní dokumentaci všech 36 cukrovarů vyvíjejících svou činnost v rámci Jihomoravského kraje. V rámci této interaktivní mapy napojené na Integrovaný informační systém památkové péče (IISPP) budou zdokumentovány všechny dochované objekty související s cukrovarnickou činností. Rovněž bude nutné rozšířit výzkum také do ostatních moravských krajů. Zejména v rámci Olomouckého kraje⁴² se totiž dochovaly některé komplexy včetně strojního zařízení. Toto rozšíření bude zřejmě nezbytné, protože současný stav jihomoravských cukrovarů neumožňuje analyzovat cukrovarnictví jako obor v aktuálním náhledu památkové péče na industriální dědictví.⁴³

Abychom neskončili úplně pesimisticky: například konverzi areálu bývalého cukrovaru v Modřicích, zrušeného v roce 1933, ve funkční průmyslovou zónu můžeme považovat za obstojnou, jelikož soukromý investor zcela vědomě během rekonstrukce ponechal budovám vzhled industriální architektury z přelomu 19. a 20. století.

Článek vznikl v rámci výzkumného cíle Industriální dědictví, financovaného z institucionální podpory Ministerstva kultury dlouhodobého rozvoje (DKRVO) výzkumné organizace NPÚ.

Poznámky

³⁹ Emanuel Khuen-Belasi si nechal vyzdobit interiér svého sídla Emahof tehdy neznámým Alfonsem Muchou. Jeho syn Karel byl zase žákem Maxe Dvořáka, který často do Hrušovan jezdil a nakonec zde i zemřel.

⁴⁰ František Petrů, *Výroba cukru*, Praha 1956.

⁴¹ Marek Fajman, *Technické stavby naší krajiny. Bývalý cukrovar v Kelčanech*, *Malovaný kraj* XLIX, 2013, s. 25.

⁴² V rámci terénního výzkumu probíhajícího v letošním roce byl zdokumentován například dochovaný areál (stavby) v Bedihošti, cukrovar v Dřevohostici, kde je zčásti zachované strojní vybavení, nebo nedávno opuštěný komplex v Brodku u Přerova.

⁴³ Matěj (pozn. 9), s. 417–449.